

A beszéd dinamikus leírásának elveiről

1. Forradalmi változások a fonetikában

1.1. A „Nyelvtudomány meghasonlásáról” szóló tanulmányában TELEGDI ZSIGMOND olyan alapvető ellentmondásra tapint rá, mely közvetve vagy közvetlenül jelen van a legtöbb elméleti vitában. „Egyes nyelvészek szemében a nyelv tudományos megismerését csak olyan kutatások viszik előre, amelyek egy jelenséget történeti összefüggésbe állítanak, megvilágítják azt a fejlődést, amelyből ez a jelenség előállt, amelynek eredménye; mások úgy vélik hogy a nyelvet nem ismerhetjük meg lényege szerint, ha el nem vonatkoztatunk a mozgástól” (TELEGDI 295 l.).

A két egymással szemben álló elmélet egy ponton érintkezik csak egymással. Ismeretes, hogy Saussure felfogása szerint a nyelv mint rendszer, tehát lényege szerint, mozdulatlan. De szembeállítják a nyelv fejlődésével a nyelv állapotát az újgrammatikus nyelvészek is. Szerintük „a fejlődés csak előzménye az állapotnak, kívül esik rajta” (TELEGDI 299. l.).

Telegdi Zsigmond az újgrammatikus és a strukturalista elmélet közötti ellentmondást nem a két elmélet titkos találkozásának hangsúlyozásával kísérli meg feloldani. Ellenkezőleg: a két elmélet közös tézisént cáfolva keresi a kibontakozás útját. Kimutatja, hogy „a nyelv egy történetileg meghatározott alakját lehetséges mint állapot és fejlődés egységét felfogni, sőt, hogy a valóság ezt a felfogást előírja, ránkényszeríti” (300).

A hangváltozások mechanizmusának, a költői nyelv sajátosságainak és a stílus mibenlétének elemzése során magam is hasonló eredményre jutottam. Az „élő szó” sajátosságát, az „eleven”, kifejező költői vagy akár „próza” közlés mibenlétét akkor érthetjük csak meg, ha a beszéd elemeit foly a m a t k é n t értelmezzük.

1.2. A fonetika történetében egyre sűrűbben váltja fel az egyenletes fejlődést az ugrásszerű minőségi, „forradalmi” változás. A fonetika őstörténete egy forradalmasító felfedezéssel kezdődik: a beszéd értelmes egységei, a morféimák tagolhatóknak bizonyulnak. Az írástudók felfedezik a szótagot, majd a szótag is további egységekre bomlik és a kialakult b e t ű í r á s már ezeket a legkisebb egységeket rögzíti.¹ A betű-írás a nyelv hangjainak felismerésén, a beszédnek ösztönös, tudatelőttes elemzésén alapul. A tudatelőttes

¹ „Az írás felfedezői és tökéletesítői nagy nyelvészek voltak. Ők teremtették meg a nyelvtudományt.” írta A. MEILLET (Bull. Soc. Lingu. Paris XVIII 1912–1913, p. CXIV), M. COHEN „La grande invention de l'écriture et son évolution” (Paris 1958. IX.) alapján idézem. A betűírás felfedezésének jelentőségét érzékeltethetik azok a nem kis nehézségek, melyeket a betűírás elsajátításakor kell a gyerekeknek leküzdeniök. Egy jószű három és fél éves kislánynak kérésére több ízben elmagyarázták szülei, hogy az ómi szóban melyek az egyes betűjeleknek megfelelő hangok. A gyerek ezután is csak az

elemzésnek adekvát kifejezése a metafora. A grammatikusok metaforikus jelzők segítségével csoportosítják a hangokat: sötét és világos, vékony és vastag, hím- és nőnemű magánhangzókat, csupasz (*δασέα*) és szőrös (*ψίλα*) kemény és lágy, száraz és nedves mássalhangzókat különböztetnek meg (FÓNAGY 1963a).

1.3. Ezek a metaforák századokon — csaknem két évezreden — át kísérik a beszédhangokat. A metaforák a beszéd fiziológiai és akusztikai leírását pótolták. A beszédszervek alkatának és működésének fokozatos megismerésével jelentőségük egyre csökken. Kempelen Farkas éles harcot vív már egyes metaforák ellen (FÓNAGY 1963a, 49. l.). A kísérleti hangtan úttörői a hangképzésnek és a képzett hangnak közvetlen, konkrét leírását tűzik ki célul. A zöngéképzés és hangképzés vizsgálatát megkönnyítő eszközök, a hangrezgések rögzítése és a beszéd grafikus ábrázolása a múlt század második felében új, mélyreható változáshoz vezettek. A kísérleti hangtan kialakulásával nemcsak a metaforák váltak feleslegessé, de kérdésessé vált egyúttal a „hang” vagy „betű” fogalmának megfelel-e bármi is a realitásban. A mérések tanúsága szerint a beszédben, tehát a „valóságban” (az eszközfonetikusok többsége ekkor a mérhető jelenségeknek tulajdonít csak realitást) harminc-negyven betű helyett végtelenül sokféle hangjelenséggel találkozunk. Ennek ellenére érvényben maradt a fonetikában is (többé-kevésbé leplezett vagy leplezetlen formában) a kisszámú jelen alapuló hangírás, melyet a kísérleti hangtan sem igazolni, sem nélkülözni nem tudott.

1.4. Hiába várt volna segítséget a fonetikus a korabeli nyelvtudománytól. A fonetika kialakulása egybeesik a történeti nyelvtudomány elméletének, módszerének kikristályosodásával. A félszázados diszciplína bebizonyította, hogy a nyelvek alakulását meghatározó törvények megismerhetők, és hatalmas új területeket hódított meg a tudomány számára. A fonetikai vizsgálatok során felvetődő alapvető kérdésekre azonban nem tudott választ adni. Az uralkodó újgrammatikus elmélet az elemek változásának törvényszerűségeit kutatta, magát a nyelvet részletek halmazának tekintette, s eleve lemondott arról, hogy részletek véletlen társulása mögött belső, lényegi összefüggéseket keressen (TELEGDI 1963, 292. l.). Az újgrammatikus nyelvészek érdeklődése — akárcsak a fonetikusoké —, a beszédhangok váltakozását és változását meghatározó fiziológiai, lélektani törvényekre irányult.

Az újgrammatikus nyelvészek is szembekerültek a gyakorlatban saját elméletükkel. A nyelv változásának törvényszerűségeit tanulmányozva a nyelvállapotból indultak ki, kutatásaikat a hagyományos grammatikára alapították, melynek tudományosságában joggal kételkedtek (TELEGDI 1963, 296. l.). Az elmélet és gyakorlat közötti ellentmondás még élesebb, még szembeszökőbb volt a fonetikában, mivel a fonetikus — ellentétben a történeti nyelvészettel — a beszéddel, tehát a jelenkori nyelvállappal foglalkozott. S ezt egy olyan elmélet alapján volt kénytelen tenni, mely tagadta a beszédet lényegében meghatározó szinkrón nyelvi törvényszerűségek létezését. Alighanem ebben kereshetjük legalábbis egyik okát annak, hogy a nyelvtudomány történetében a *strukturáliszmus* szóval jelölt új elmélet a hangtan területén

iránt érdeklődött, hogy melyik az „ómi betű”. Nem jutott még ekkor túl az ideográfia fokán. Négy és fél éves korában jutott el a szótagírásig. Ekkor már megbarátkozott azzal a gondolattal, hogy az ó betű egyszerűen ó, a mi „betűt” azonban sehogysem tudta további elemeire bontani.

épített először hídfőt. (Ezúttal is a leggyengébb szemnél szakad el a lánca, akárcsak a társadalmi forradalmak történetében.)

1.5.1. A strukturalista elmélet szerint a nyelv viszonyok rendszere, a rendszer elemei kölcsönösen meghatározzák egymást. Ezeknek az egyidejű összefüggéseknek feltárása tudományos feladat, sőt: ez a nyelvtudomány elsőrendű feladata. A nyelv hangelemeit vizsgáló nyelvésznek nem a konkrét beszédhangok materiális eltéréseivel, egyéni, alkalmi variációjával kell foglalkoznia, hanem az általános érvényű, nyelvi funkcióval bíró hangkülönbségekkel, melyek rendszert alkotnak és az alkotott rendszerből adódnak. Nyelvi szinten érvényét veszíti a magyar *nem* /n/²-je, a magyar *hang* [ŋ]²-je és a *szenved* [mŋ]²-je közötti különbség, az angolban azonban nyelvi érvényű az /n/ mellett a /ŋ/² is, mivel ez a különbség elégséges egyes morfémák megkülönböztetéséhez; nem a nyelvjáráskutató többé vagy kevésbé finom hallása határozza meg, hogy hányféle hosszúságot különböztet meg, hanem a nyelv fonémarendszere. A magánhangzó fizikai időtartamának gazdag sokfélesége ellenére, a franciában, csehben, magyarban kétféle időtartama lehet a magánhangzóknak; az oroszban, olaszban egy, azaz: nincsen nyelvi érvényű időtartam.

A beszédben közvetlenül ki nem mutatható nyelvi kategóriák meghatározása szilárd alapot teremtett a fonetikai kutatás számára. A fonológia igazolta az addig legfeljebb munkahipotézisként használt 30–40 hangjelet, a k^i és k^{+u} között különbséget nem tevő grammatikusok funkcionális süketiségét, a kétféle időtartamot jelölő magyar helyesírást (s az időtartamot nem jelölő orosz és olasz helyesírást). Az írásképek tagadását tehát a hangírás újrafelfedezése követte. A fonéma fogalma azonban nem ösztönös felismerésen, hanem a hangtani tények tudatos, nyelvi szempontú elemzésén alapul. A hangírás egykori felfedezői nem tudták, hogy mit tudnak. A fonológusok viszont nagyon pontosan ismerik azt is, amiről nem vettek tudomást.

A fonetika gyökeres átalakulása egy ideig nemcsak a fonetikusok figyelmét kerülte el, hanem az új elmélet kialakítóinak a figyelmét is. TRUBETZKOJ például elidegeníti a fonetikától a funkcionális hangtani elemzést, a fonológiát; kizárja a fonetikát a nyelvtudományból és a természettudományokhoz csatolja. LAZICZIUS GYULA fordult először szembe ezzel a felfogással (7. l.). Ma nem akad már olyan fonetikus, sőt nem akad olyan kommunikáció-kutatással foglalkozó mérnök sem, aki ne hasznosítaná a fonológia vívmányait. Világossá vált, hogy a fonológia nem a fonetikától független új diszciplína, hanem a beszédhangkutatás forradalmi átalakulásának útja volt.

1.5.2. SAUSSURE felfogása szerint a nyelvi rendszertől idegen a változás. A nyelv tudományos vizsgálatának előfeltétele, hogy a változástól eltekintünk. A változás csak a rendszeren kívül tanulmányozható (GODEL 142. l., SAUSSURE 124. l.). SAUSSURE alternatívája: vagy a változó jelenségekkel foglalkozunk és eltekintünk a rendszertől (diakronikus nyelvészet), vagy a rendszerrel foglalkozunk és eltekintünk a változástól (szinkronikus nyelvtudomány).

A szinkronikus nyelvész SAUSSURE szerint, nemcsak a változástól tekint el, hanem a váltakozástól is. A nyelvész nyelvi érvényű, nyelvi funkcióval bíró jelenségekkel (faits de langue) foglalkozik. A nem általános érvényű

² / /-lel a fonémákat, []-jel a fonéma változatait jelölöm.

beszédjelenségek (faits de parole) kutatását átengedi a „parole-nyelvészet” — egy csupán hipotetikus tudomány — képviselőinek (31., 36. és kk. l.). A váltakozást élesen elválasztja SAUSSURE a változástól, amikor a „parole” kutatását eleve kirekeszti a történeti vizsgálatból, azzal az indokolással, hogy csak a „langue”-nak van története, a „parole”-nak nincs.³

1.6. JAKOBSON már korán (1929-ben) szembeállt ezzel a felfogással: „A hangjelenségek szinkronikus és a diakronikus leírása közötti antinómia megszűnik, mihamarabb a változó jelenséget a változást elszennvedő rendszer függvényének tekintjük” (JAKOBSON 20. l.).⁴ Ezt a tételt igazolták a fonológiai szempontú hangtörténeti tanulmányok, így Jakobson, Haudricourt, Juilland vizsgálatai és Martinet nagy jelentőségű műve, az „Économie des changements phonétiques”.

A diakrónia és szinkrónia saussure-i antinómiája ezzel azonban nem oldódott még fel. A lényege szerint változatlan és ugyanakkor szüntelenül változó rendszer eleven ellentmondás. Ahogyan nem érthető meg a változás a rendszertől elvonatkoztatva, a nyelvallapotot sem írtuk le híven, ha leírásunkból nem tűnik ki, hogy ez az állapot változás eredménye és további változások forrása.

Meglepetéssel találkozunk ezzel a ma is újszerű gondolattal JAKOBSON korai írásaiban. Már 1919-ben azt vallja, hogy túl kell jutnunk a nyelvallapot statikus leírásán (651. l.). „La perception du mouvement est présente aussi dans l’aspect synchronique” (218. l.). Különösen plasztikusan fogalmazza meg a saussure-i nyelvelmélet kettős hiányosságát a „Phonology and Phonetics” záró soraiban: „Synchronic analysis must encompass linguistic changes, and vice versa, linguistic changes may be comprehended only in the light of synchronic analysis” (502. l.).

Felvetődik a kérdés: miért bizonyult termékenynek a mondat második felében rejlő tanítás, mely azóta a strukturalista hangtörténet alapelvévé vált, s miért maradt *pium desiderium* az első tétel.

A tudomány útja ezúttal is a gondolat alakulásának természetes menetét követi. Csak az újgrammatikus elmélet mélyreható kritikája vezethetett a nyelvi elemek kölcsönös meghatározottságának felismeréséhez. A beszédet lényegében meghatározó szinkron törvények felismerése tette lehetővé a változásnak az elemek összefüggéséből kiinduló tudományosabb értelmezését. S csak a nyelvi rendszer felismerése és a változások természetének alaposabb megismerése után válaszolható meg az a kérdés, hogy miképpen tükröződik a változás a rendszer fejlődésének egy adott fázisában.

³ SAUSSURE a *parole* szót kettős értelemben használja. Egyfelől a konkrét beszéd-folyamatot jelöli ezzel a szóval („actes de phonation”, „exécution”, 38. l.), másfelől a nyelvi szempontból irreleváns sajátságok halmazát („en séparant la langue de la parole, nous séparons en même temps: 1. le sociale de l’individuel; ce qui est essentiel, de ce qui est accessoire et plus ou moins accidentel”, p. 30. l. „il n’y a rien de collectif dans la parole” 38. l.). A két különböző dolgot egyesítő szó azt a hamis látszatot kelti, mintha a konkrét beszéd-folyamat csak irreleváns, egyéni jegyeket tartalmazna, ami nyilvánvaló képtelenség, hiszen akkor a beszéd nem lehetne a nyelvi közlés eszköze. A *parole* szó kétértelműsége megkönnyítette a beszéd-kutatás kirekesztését a nyelvtudományból.

⁴ „Une théorie de la diachronie de la langue n’est possible que sous l’aspect du problème des mutations de structure et de la structure des mutations”, írja idézett tanulmányában, a „Remarques sur l’évolution phonologique du Russe”-nek, befejező részében (JAKOBSON 111. l.).

2. A hangváltozás szinkrón vetülete

2.1. Erre az utóbbi kérdésre a rendelkezésünkre álló leírások és saját vizsgálataink alapján ma már megkísérelhetünk válaszolni. A változóban levő nyelvi elemet, így a változóban levő fonémát az *ö n e l l e n t m o n d á s j e l l e m z i*. A nyelvi hang, a fonéma az őt megtestesítő beszédhangokban érzékelhető (a közlés szempontjából) releváns tulajdonságok összege. Pontosabban: a beszédhangok lényeges jegyeit meghatározó függvényjellegű szabály. Stabil fonémák esetében ez a szabály általános érvényű, egyértelmű. A magyar /n/ fonéma szabálya szerint az őt megjelenítő beszédhang a [g] vagy [k] előtt gutturális, nazális zárhang, [v] vagy [f] előtt labiodentális, [j] előtt palatális nazális, más esetekben denti-alveoláris nazális zárhang. Az /n/ képzésmódja tehát egyértelműen meghatározható a hangkörnyezet függvényében. Nem ilyen zárt, egyértelmű a francia /n/ szabálya. MARTINET vizsgálataiból kiténik, hogy az /n/ kódja egy ponton nyitott. Nem határozható meg egyértelműen, milyen alakot ölt az /n/ *i + vokális* előtt. Lehet, hogy denti-alveoláris, de az is lehet, hogy alveolo-palatális nazális. Nincsen szabálya csak valószínűsége, vajon a *la nielle*-t [lanjel]-nek vagy [lanɛl]-nek ejti-e a beszélő, jóllehet utóbbi esetben /ni/-t képviselő [ɲ] egybeesik az /ɲ/ fonéma realizációjával és a *la nielle* nem különböztethető meg a *lagnelle*-től (vö. MARTINET 1945, 170. és kk.).

Az *auberge* szó első fonémája a 12. században egyértelműen diftongus volt, ma egyértelműen monoftongus. A 16. század első harmadában azonban egyesítette magában ezt a két összeférhetetlen sajátságot, és ezt az ellentmondást nem oldhatta fel semmiféle szabály. DOROSZEWSKI szerint a lengyel /e/ hol nazális [ẽ]-ként, hol mint [e], mint [ã], mint [en], mint [an] jelentkezik bizonyos helyzetben — összesen 13 változatot sorol fel a szerző —, s ezúttal is csak az egyes alakok jelentkezési valószínűsége határozható meg (DOROSZEWSKI 1935). A változó fonéma lehet zárhang és egyúttal affrikáta vagy réshang (FÓNAGY 1956, 187, 183, 216. l.), hosszú és egyúttal rövid (FÓNAGY 1956, 188, 191, 193. l.), sőt: egyesítheti a valamit a semmivel is. Így az /ə/ „intermittent” (H. FREI 174. és kk.), hol mint [ə], hol mint [œ] esetleg [ø], hol pedig mint 0 jelenik meg a beszédben.

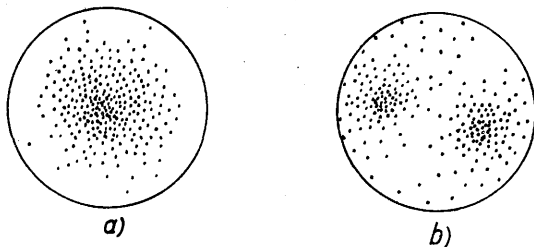
A kiejtési szótárakban feltüntetett változatok a változás láncszemei. A változást tükrözi a szabályt kereső grammatikus bizonytalansága, tehetlensége.⁵

A változás szinkrón vetületét a konkrét beszédhangok eloszlási görbéje adja. Ezért tartotta kívánatosnak DOROSZEWSKI az isoglossák statisztikus ábrázolását. A stabil fonémák változatai centripetális tendenciát mutatnak, egy középpont köré tömörülnek. A változás folyamán ez az egységes mag felbomlik a változatok centripetális törekvése következtében, két vagy több központ keletkezik (1. ábra).

A stabil magánhangzók időtartamának gyakorisági-eloszlását grafikusan ábrázolva — akár rövid, akár hosszú magánhangzóról van szó — GAUSS-görbével jól megközelíthető az időtartam-mértékek szórása. (Vö. E. ZWIRNER 135. és kk.) A középértéktől távolodva rohamosan csökken a gyakoriság. A rövidülőben levő hangsúlytalan magas nyelvvállású magánhangzók (i:, u:, y:)

⁵ „Meglehetősen nehéz dolog ilyen kétes és ellentmondásos ejtésmód esetén pontos szabályt felállítani”, írja a XVI. században HINDRET a francia szóvégi mássalhangzók-kal kapcsolatban (THEUROT II, 479. l.).

és a *-ból/-ből*, *-tól/-től*, *-ról/-ről* morféma magánhangzójának gyakorisági eloszlása merőben eltér ettől (FÓNAGY 1956, 194 l. 217 l., MAGDICS 302. és kk.). A változó fonéma magját szétveti a változást megtestesítő belső ellentmondás: a széttartó változatok két marginális centrum köré tömörülnek (2. ábra).

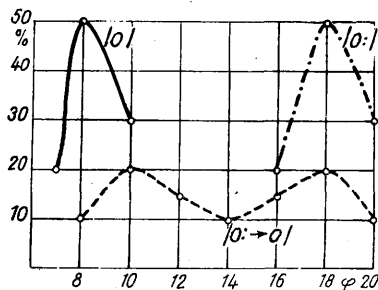

1. ábra

A viszonylag stabil (a) és a változóban levő (b) fonémát megjelenítő beszédhangok szó-rásának sémája

2.2. A változás, a mozgás feszítő ellentmondás formájában jelentkezik egy adott időpontban nyelvi szinten. Hogyan nyilvánul meg a *b e s z é d b e n*?

CH. BRUNEAU 1909-ben kezdődő diftongizációt figyelt meg az Ardenneknben. A falubeliek hol monoftongust, hol diftongust ejtenek, és érzékelik is a kettő közötti különbséget. „Amit mi nyelvészek diftongusnak hívunk, az

2. ábra

Három magyar fonémát megjelenítő beszédhangok időtartamának gyakorisági eloszlása. ————— = a stabil rövid (o), - - - - - = a stabil hosszú (o:), - · - · - · = a *-ból*, *-tól*, *-ról* rag rövidülőben levő hosszú (o: → o)-ja (MAGDICS KLÁRA cikkéből)

tréfa a gepsunsart-i szegkovácsok számára” (178. l.). Tréfa a „komoly” monoftongikus ejtésmódhoz képest. A beszélő és a hallgató a diftongust tehát a monoftongushoz viszonyítja, *v i s s z a v e z e t i* a monoftongusra.

Három századdal ezelőtt H. ESTIENNE (II. 252. l.), majd MAUPAS (31. és k.) és más grammatikusok az *oi*-jal jelölt [œ] vagy [we] monoftongikus ejtésmódját ítélik el, kényeskedőnek, affektáltként érzik. A [frãses] *françois*, a [rãnd] *roine*, a [vãr] *voir* /ɛ/-jét az /œ/ diftongusra vezeti ekkor vissza az a művelt polgári réteg, melyet a grammatikusok képviselnek.

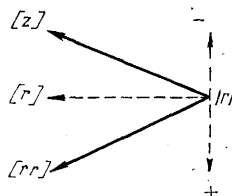
[frãses]

↳ /ɛ/? Nem. → /e/? Nem. ... → /œ/? Igen.

A [vr] *voir* vagy a [sɛt] *soit* szó [ɛ]-je fizikailag (képzését, hangzását tekintve) tökéletesen azonos a *vair* vagy a *sait* szó [ɛ]-jével. Kizárólag levezetésében, tehát a kódolás és dekódolás folyamataiban különbözik egymástól a két hang. A *vair* vagy *sait* szó [ɛ]-je rövid úton, kerülő nélkül vezethető vissza a stabil /ɛ/ fonémára. Ugyanez áll a XVI–XVII. században olykor [pɛzə]-nek ejtett *père* szóra.⁶ Ha [z]-jét a /z/ fonémával azonosítjuk, akkor a *païse* szóhoz jutunk, tévesen. Holott:

pɛzə

↳ /z/? Nem. → /s/? Nem. ... → /r/? Igen.

3. ábra

Az (r) fonéma és a fonémát megjelenítő beszédhangok viszonyának sematikus ábrája. Az alapváltozattól eltérő ejtismódok fokozó (+) vagy gyengítő (-) tendenciát tételeznek fel és fejeznek ki

A [z] azonban nem felel meg minden további nélkül az /r/ fonémának, az [ɛ] az /eə/ diftongusnak. A sajátos ejtismódnak lényeges sajátága az a komponens, az az erő, mely módosította, eltérítette eredeti irányából. A grammatikusok sejtik és sejtetik a hangot módosító tendenciát. Így férfiatlannak nyilvánítják például a dentális /r/ „gyengítését” (THUROT II. 272),⁷ H. ESTIENNE elemzése szerint a *françois*-ban ejtett [ɛ] = /eə/ + finomkodás.⁸ A beszédhang dekódolását a vektoriális elemzéshez hasonlíthatnánk (3. ábra). A hallgató a szokatlanul erősen pergetett vagy nempergetett hangot (próbálgatással) visszavezeti az /r/ fonémára. Egybeveti a hallott konkrét hangot az /r/ fonéma tipikus, ideális realizációjával (az [r] alapváltozattal). Megállapítja, hogy ettől bizonyos módon, bizonyos irányban eltér. Ezután azt a komponens keresi, mely az /r/-t letérítette szokott útjáról, eltávolította a fonéma alapváltozatnak nyilvánuló legvalószínűbb ejtismódtól.

A dekódolónak feltétlenül végig kell járnia ezt az utat, ha helyesen akarja értelmezni a beszédhangot, s ha „fel akarja fogni” a beszédhangban rejlő — természetes (szimptomatikus vagy szimbolikus jellegű) jellegű kódon — másodlagos közleményt (FÓNAGY 1963b, 96. és kk.). Számunkra mindebből az a lényeges tanulság adódik, hogy változás folyamán a hallott beszédhang — így például a [z] — nem azonosítható sem az egyik,

⁶ „Parisinae mulierculae ... adeo delicatulae sunt, ut pro pere, mere dicant peze, meze” — írja PAILLOT (THUROT II. 272. l.).

⁷ T. H. PEAR a dentális [r] pergetésének elhanyagolását „emasculation”-nek (férfiatlanításnak) nevezi. Vö. Voice and Personality. London 1931, 29. l.

⁸ H. ESTIENNE helyteleníti, hogy az udvaroncok a „helyes” *Francoes, Angloes* helyett *Françés, Anglès*-t ejtenek, mivel ezt az ejtismódot finomabbnak érzik („plus mignard”), s mert ilyenkor a hölgyek nem kénytelenek túlságosan kitérni ajkaikat (II. 252).

sem a másik fonémával — sem a /z/-vel, sem az /r/-rel —, mivel folyamat és nem mozzanat: hangmetafora azaz hangátvitel a szó legszorosabb (eredeti) értelmében. A dekódolás folyamata egy objektív folyamatnak tükörképe, a dekódoló a hangnak a kódolás folyamán megtett útját járja végig ellentétes irányban. A helyéből kilendített hang értékét — mint minden metaforikusan, dinamikusan alkalmazott, nyelvi elem értékét —, a megtett út határozza meg: a mozgás kiinduló pontja, végpontja és a hangot mozgató erő. A hang mozgását vezérlő tendencia tudatelőttes vagy tudatalan. Ez az oka annak, hogy a naív beszélő vagy a grammatikus csak lexikális metafora segítségével tudja ezt az ismeretlen tényezőt megközelíteni, a beszédhangban rejlő *stílusnak*, *ejtőmódnak* nevezett másodlagos „titkos” közleményt meghatározni.⁹

Hasonlóképpen jár el CH. BALLY a morfémák, szavak, idiómák stílárís értékének meghatározásakor, amikor a kifejező (affektív) morfémát először azonos tárgyat jelölő normatív morfémával azonosította („identification”), hogy a kettőt egybevetve állapítsa meg az affektív kifejezés semantikai többlétét (I. 105—139).

3. A beszédhang dinamikája: váltakozás és változás

3.1. Minden hangot valamiféle módon ejt az ember, minden beszédhangnak van „stílusa”. TROJAN erre a tényre alapítja hangstiliztikáját. A fonéma nem jelenik meg közvetlenül a beszédben, nem érzékelhető önmagában. Mindig együtt jelenik meg az őt többé-kevésbé módosító, a módosítás gévén kifejezésre jutó közleménnyel, melyet A. MOLES esztétikai közleménynek nevez és a fonémák semantikai közleményével állít szembe. Ez más szavakkal kifejezve annyit jelent, hogy a „stabil” fonémát megjelenítő beszédhangokat is folyamatként és nem mozzanatként érzékeljük. Az [r] a beszédben erősebben vagy gyengébben pergetett, az [ε] egy árnyalattal zártabb vagy nyíltabb a semleges alapváltozatnál (mely ideális, akár csak a kör középpontja, melytől a kör pontjai egyenlő távolságban vannak). Ezért vektorialis-elemzésnek kell a beszédhangot alávetnünk, azaz: mozgásában kell értelmeznünk (4. ábra).

A hallgató a konkrét — például az ideális realizációhoz képest kissé zárt — [ε] hangban (1) felismeri az /ε/ fonémát, (2) egybeveti az ideális realizációval, (3) megállapítja az eltérést és (4) megkeresi az eltérést okozó tendenciát, s megállapítja, hogy a hallott [ε] hang /ε/ + záró tendencia. (4. ábra)

A fonéma változatai is rendszert képeznek. A beszédhangok expresszív értékét egymástól való eltérésük határozza meg. Ezért az ideális [ε]-hoz legközelebb álló változatok is kifejezők. A semlegességet fejezik ki a különböző előjelű érzelmet, tendenciát tolmácsoló változatokkal szemben. (A hanglejtés és egyéb tényezők kontextusában ez a semlegesség hol „hűvös közönynek”, hol „józánságnak”, „megfontoltságnak”, hol „érzelem szegénységnek” vagy más semleges attitűdnek felel meg.)

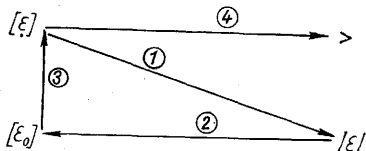
A beszédhangnak tehát mindig van sajátos mondanivalója, hírértéke mindig nagyobb, mint azé a fonémáé, melyet megjelenít. A beszédhang érték-

⁹ A másodlagos közlemények morfológiai és semantikai sajátosságaira (vö. FÓNAGY 1963b, s a metafora eidetikai funkciójára FÓNAGY 1963a 41. és kk.) most nem térhetünk ki.

többletére, a beszédhangban rejlő mozgásra utal öntudatlanul az a metafora, mely a „holt” betűvel az „élő szót” állítja szembe.

3.2. Ha minden beszédhang elválaszthatatlan a mozgástól, felmerül a kérdés, miben különbözik a változó és a viszonylag stabil fonémát reprezentáló beszédhang mozgása?

A változóban levő fonéma többnyire jóval nagyobb mozgási lehetőséget biztosít a beszédhangnak. A stabil hosszú /u:/ ingadozási

4. ábra

A beszédhang értelmezésének, dekódolásának útja: (1) a beszédhang azonosítása a nyelv valamelyik fonémájával, (2) a fonéma alapváltozatának felidézése és (3) egybevetése a hallott beszédhanggal, (4) a hallott beszédhang eltérő ejtismódjának visszavezetése az eltérést meghatározó — a jelen esetben záró, szűkítő (>) —, tendenciára

sávja a magyar felolvasásban $16\varphi - 20\varphi$, szemben a rövidülőben levő /u:/, ill. /u: → u/-val, melynek időtartama $8\varphi - 20\varphi$ közt ingadozik (vö. 2. ábra). A *loi* vagy *droit* szó magánhangzóját megtestesítő beszédhangok ma lényegesen szűkebb keretek között mozognak, mint a XVI—XVII. században.¹⁰

Az ingadozási sáv terjedelme, a beszédhang „mozgási sebessége” önmagában nem dönti el a kérdést. A *hosszú* szó második magánhangzója rövidülőben levő /u:/, tehát /u: → u/, az első magánhangzója stabil rövid /o/. A beszédben azonban az /o/ időtartama olykor meghaladja a hosszú /o:/ időtartamának középértékét. Amikor például a beszélő a hang megnyújtásával támasztja alá, amit a szóval mond: [ho:ssu] ill. [ho::ssu]. Ugyanígy megnyújtható bármely más rövid magánhangzót is: [na:j], [nɛ:m], [i:gen]. Általános, egységes eljárásról van szó, mely ellentmondásmentes szabályba foglalható. Egyöntetű a dekódolás folyamata is. A nyelvközösség minden tagja az /o/ fonémára vezeti vissza az [o:] hangot és az eltérést emfatikus nyújtásként értelmezi:

/ho:ssu/

└───> /o/ + emfázis

Nem mondható el ugyanez a *hosszú* röviden ejtett /u/-járól. Az idősebbek a hallott rövid [u]-t az /u:/ fonémára vezetik vissza és a rövidülést pongyola vagy familiáris ejtismódként könyvelik el. Az 5—15 éves gyerekek a rövid

¹⁰ A. DAUZAT és P. FOUCHÉ szerint a [oε] → [ε] változás a nép nyelvében a XVI. században lezártnak tekinthető. Csak a műveltek beszédében érvényesülő regresszív tendencia hatására változott vissza a hang egyes szavakban az [ε] [oε]-re, a köznyelvi szavakban azonban mindvégig megmaradt az [ε] (vö. A. DAUZAT, *Essai de géographie linguistique*. Paris 1928. 6. és kk. — P. FOUCHÉ, *L'évolution du français: Ou en sont les études du français*. Paris 1935. 40. és k.). A grammatikusok tanúsága szerint az [ε] változatnak udvari jellege volt, a [oε] → [ε] változás előrehaladottabb stádiumban lehetett az udvarnál, mint a népi rétegekben. Semmi sem igazolja azt a feltevést, hogy a köznyelvi szavakban általános volt és maradt az [ε]. A *roi* szóban a grammatikusok nyilatkozatai szerint szinte általános volt a [oε] ill. később az [oa] (vö. például H. ESTIENNE I. 62. l., THUROT I. 398. k.), az *-oir* végű igékben, a legköznapiabbakban is, a [oε] ill. [oa] vált általánossá.

[u]-t semleges ejtésmódnak tekintik, a hosszú [u:] -t pedig ünnepélyes, vagy emfatikus változatnak érzik vagy öreges ejtésmódnak nyilvánítják.

	[hossu]		[hossu:]	
/I/ öregek	→	/u:/ + pongyolaság	→	/u:/ + ø (semleges)
/II/ gyerekek	→	/u/ + ø (semleges)	→	/u/ + ünnepélyes jelleg

A beszédhang más irányban mozog a különböző nemzedékekhez vagy társadalmi csoportokhoz tartozó beszélő tudatában. Másképpen értelmezik ugyanazt a beszédhangot. Ezek az ellentétek gyakran igen éles formában fogalmazódtak meg a „helyes ejtésmódról” vitaközpontú grammatikusok néha késhegyig menő, kölcsönös sértegetéssé fajuló polémiáiban. Gondoljunk például a francia *chose, cour, couronne* stb. szavak helyes ejtése körül kialakult háborúságra, az *ouiste*-ok és *non-ouiste*-ok közötti harcra a XVI. és a XVII. században (vö. F. BRUNOT II³ 251 és kk., IV⁴ 177 — TH. ROSSET 66. és kk.).

4. A prozódikus tényezők mozgása

4.1. A mozgás nemcsak a beszédhangnak természetes tulajdonságát A mondatok nyomtaték eloszlása lényegében hasonló folyamatot indít meg, mint az érzékelt beszédhang. Az elhangzott mondat nyomtaték eloszlását a hallgató egybeveti a konkrét mondatnak megfelelő mondat típusával, és a mennyiségi és minőségi eltéréseket visszavezeti a semleges nyomtaték eloszlást módosító tényezőkre. Számba veszi például a nyomtaték szokatlan erejében vagy eltolódásában kifejezésre jutó indulatot vagy kiemelő szándékot.

4.2. A hanglejtés a beszéd „legelevenebb” tényezője. Nemcsak azért, mivel térbeli mozgásként érzékeljük a hanglejtésformákat.¹¹ A beszéd dallam elsősorban azért „eleven”, mert kifejező. Azaz: a fogalmi eszközökkel, morféimákkal nehezen tolmácsolható lelki tartalmakat főként a semleges (grammatikális) dallamformák módosításával, a hanglejtésre átvitt kifejezőmozgás segítségével tolmácsoljuk (FÓNAGY—MAGDICS 1963b). A hanglejtés nagyfokú variációja és a variáció fontos szerepe szinte elhomályosítja a variáció alapját képező nyelvi érvényű alapsémákat. Holott éppen a hanglejtés-metaforák lehetősége bizonyítja az alapformák létét. A felszólító mondatra átvitt kérdő dallam, a kérdő dallamú felszólító mondat (FÓNAGY—MAGDICS 1963a, 34. és kk.) feltételezi a diszkrét kérdő és felszólító dallamsémát.

Különösen kifejezőek, dinamikusak a *sűrített dallamok*. Két vagy több egymástól független dallamformát sűrít ilyenkor a beszélő egyetlen mondatba. A sűrített dallam közvetlenül semmiben sem különbözik az egyszerű dallamtól. Hacsak nem abban éppen, hogy az illető nyelvben érvényes egyszerű dallamformák egyikével sem azonosítható. Periodikus rezgések Fourier-analíziséhez hasonlítható, bár kevésbé exakt, dekódolási kísérletek folyamán derül csak ki, hogy az *Ott voltatok tegnap?! mondat* dallama — melynek alapján a hallgatók hol kérdő mondatként, hol csodálkozó felkiáltásként resp.

¹¹ A metaforákban igen szegény (mert exakt) ó-ind fonetika *megemelt* (udätta) és meg nem emelt (anudätta) hangokat különböztet meg (FÓNAGY 1963a, 19. l.). Aristoxenos is térbeli mozgásként fogja fel az alapfrekvencia változását (vö. Die Harmonische Fragmente des Aristoxenus. Hrg. v. P. MAROUARD. Berlin 1868, 15. l.).

„kérdő felkiáltás”-ként értelmezték a mondatot —, a kérdő és a csodálkozva felkiáltó dallam-séma kereszteződése. A különösen kifejezőnek érzett mondatok hanglejtése nem egyszer négy különböző dallamforma interferenciája nyomán áll elő. Gábor Miklós Hamletjének monológjában az „Egy álom által elvégezni mind e szív keservét” mondatának egyéni, komplex dallama öt különböző jellegű egyszerű, tipikus dallamformára vezethető vissza (FÓNAGY 1964).

5. Morfémák és szerkezetek dinamikus értelmezése: váltakozás és változás

5.1. A stílus mibenlétét keresve jutottunk arra az eredményre, hogy a konkrét beszédaktus kettős kódolás alapján jön létre. A tudatosnak minősíthető primér kódolást egy természetes kódon alapuló második közlemény egészíti ki. Kettős kódolás jellemzi a beszédaktust minden szinten: a lexikális és grammatikális szinten csakúgy, mint a fonetikai síkon (FÓNAGY 1963b). Különösen szembeszökő ez a költői kommunikációban, mivel a költői nyelvben a „stílus”, a szekundér közlemény csaknem olyan lényeges, mint a primér közlés. Amikor a költő „szabadságával”, a *poetica licentia*-val élve szokatlanul rendezi el a morfémákat, ez a rendezetlenség kétszeres elrendezést takar, a „szabálytalanság” kettős szabályt tételez fel. A költői szórend csak folyamatként értelmezhető. Ahogyan a konkrét beszédhangot visszavezetjük a fonémára s a fonéma alapváltozatához viszonyítva értékeljük, ugyanúgy vezetjük vissza a költői szórendet a normatív, „grammatikális” szórendre, s miután a rekonstruált normatív mondat alapján adódó primér közleményt tudomásul vettük, visszatérünk az eredeti mondathoz és kitapintjuk a „grammatikális” szórend módosításával kifejezett szekundér közleményt.

Hat óra. Kürtszót küld egy messzi gyár.

A rigó füttye halkul, egyre jobban.

Rejtett madár most édes nászra vár.

(Áprily Lajos, Szalonka-les).

Visszaállítjuk a grammatikális szórendet:

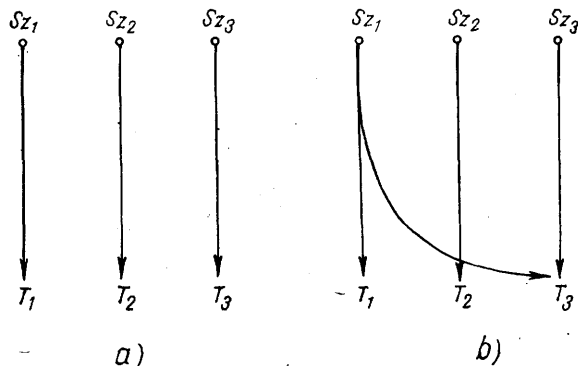
A rigó füttye egyre jobban halkul.

Egybevetjük a vers eredeti szórendjével és megállapítjuk, hogy a határozó, szokatlan módon, az állítmány mögé került. Mintegy kiegészítésként, mintha a határozó önálló tagmondat lenne (erre utal a vessző is). A dallam erőtlenül lehanyatlik így a sor közepén, lekókad, mielőtt még elérnénk a sor végét. A mondat dallama helyettesíti, érzékelteti a rigófüttye dinamikáját. A rigó füttye már a sor első felében fokozatosan halkul, s a sor második felében pedig szinte elhal. Határozott ellentétben áll a második mondat szórendjében kifejeződő bizonytalansággal, tétovassággal — nem tudjuk: befejeződött-e a mondat a *halkul* szóval, mondatrész-e vagy mondat, ami utána következik —, az első sor éles, határozott tagolása a reggelt az éjszakától elválasztó kürtszó cezúrája.

5.2.1. Leplezettebb a nyelv paradigmaticus tengelye mentén lezajló mozgás, amikor nem az egymást követő szavak cserélnek helyet, hanem egy várt grammatikai kategória helyébe lép „szabályellenesen” egy — az adott kontextusban —, váratlan kategória.

Mult larges terres de vos avrai conquises...

Ezt mondja a haldokló Roland a nagy francia hősi eposzban (Chanson de Roland, laisse CLXIII, v. 2352). Azaz: „Hatalmas földeket hódítok majd el tőletek.” A *futur antérieur* váratlan ebben a helyzetben, hiszen Roland már csak percekig élhet. Arra kényszerít a kontextus, hogy a *futur antérieur-t passé indéfini*-vel (vagy *plusqueparfait*-vel) helyettesítsük, mint múlt időt

5. ábra

Álló (a) és mozgó szavak (b) a beszédben. Az álló szó hangalakja közvetlenül jelöli meg a tárgyat (a), a mozgó szó, az átvitt értelmű szó közvetve, egy másik képzetből kiindulva (b)

azonosítsuk „identifikáljuk” CH. BALLY terminusát és módszerét követve (I. 105–139): „Hatalmas területeket hódítottam el tőletek.” A kapott mondat így már értelmes, de eltér az eredetitől. Ismét vissza kell térnünk tehát a konkrét mondatához, hogy a mondat „prózai” tartalmának rögzítése után kiemeljük a formában rejlő mondanivalót is: „Hatalmas földeket hódítottam el tőletek. Ezt éneklék majd a kobzosok.” Csak ezt a kerülő utat végigjárva tudtuk feloldani a forma és a tartalom közötti ellentmondást. A *Chanson de Roland* egyetlen igéje rejtett mondatot tartalmaz. A jövő idő jele *m o z g ó m o r f é m a*, melynek menetét követve jutunk csak el a vers teljes értelméhez.

A költői nyelv dinamikus szóhasználatával tisztában voltak már a görög és latin retorikák szerzői is, akik a metaforát a költői nyelv alapvető sajátosságának tekintették. A provençal dalnoknak, a *trobador*-nak neve is alighanem egy *tropare* 'trópusokban (képesen) beszélni' ige származéka.

A költő tehát olyan ember, aki a szavakat átvitt értelemben használja. Lexikális metaforára annyi példát hoztak már fel Aristotelés óta, hogy ehelyett inkább a metafora, a mozgó szó modelljét vázolnám fel, s ebbe azután gondolatban bármely tetszőleges metafora behelyettesíthető (5. ábra).

Valamely tárgyat nem az őt jelentő (vele közvetlen, hagyományos kapcsolatban álló) szóval jelöljük ilyenkor, hanem egy hagyományosan más tárgyat jelölő szóval. A hallgató tehát kénytelen a hallott szónak jelentésétől eltérő értelmet tulajdonítani: a *szó*₁-t úgy értelmezi, mintha a *tárgy*₃-t jelölő szó lenne, s a mozgó szó útját követve keresi a *tárgy*₃ és a *tárgy*₁ közötti sejtett, de ki nem fejtett összefüggést.

5.2.2. A költői szövegekben a morfémák hosszú utat járnak be és útjuk gyakran csak nehezen követhető. A köznapi nyelv metaforái átlátszóbbak, a

morfémák ezúttal többnyire ismert utakon járnak, síneken futnak: konvencionális metaforák. A budapesti villamos és autóbusz kalauzá-
nak hagyományos felszólító mondataiban rendszerint a többes első személye
lép például az egyes szám első személyének helyébe: „Fáradjunk kérem a
kocsi belsejébe, más is fel akar szállni.” — „Ne szálljunk már fel, kérem,
megtelt a kocsi.” A kalauz a bejáratnál ül, s így nem áll módjában az utasok-
kal együtt beljebb fáradni, még kevésbé beszélheti le önmagát a felszállásról.
LEO SPITZER találóan *pluralis inclusivus*-nak nevezte el ezt a grammatikális
metaforát, mely más helyzetekben és más nyelvekben is gyakori. A formá-
ban rejlő szekundér közleményt ezúttal is csak akkor emelhetjük ki, ha a
dekódolás folyamán megtesszük a morféma által leírt utat.¹²

Ne szálljunk fel!

————→ *Ne szálljon fel!* + „Lélekben én is magukkal
vagyok.”

5.3.1. A nyelv a beszédet lényegében meghatározó törvények összessége.
A változás, a mozgás a beszéd lényegéhez tartozik, s így a nyelvtől sem lehet
teljesen idegen.

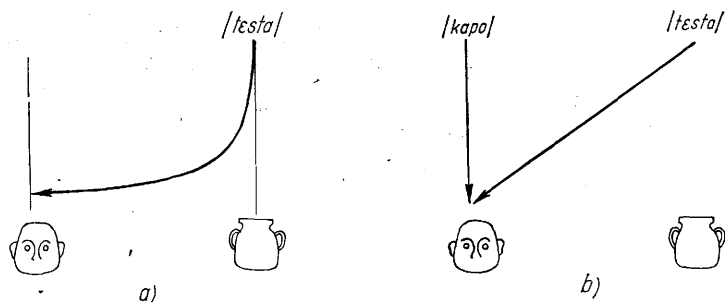
A nyelv abban különbözik a mesterséges jelrendszerektől, hogy magában
hordja a változás lehetőségét. Olyan program, melybe beépítették a program
módosítását szolgáló szabályokat is. Törvény biztosítja és sza-
bályozza a törvénysértést. A konkrét metaforákat — a hangokét,
akárcsak a morfémákét —, az alkalom, a szükség szüli. A metafora, mint a
hangváltakozás és jelentésátvitel általános törvénye, eleve adott: a nyelv
szerves része.

5.3.2. A nyelv egyfelől biztosítja a mozgás lehetőségét, s így poten-
ciálisan magában foglalja a mozgást. Másfelől: a nyelvi elemek mozgását a
beszédben olyan szinkrón törvények segítségével foglalja össze, melyek logikai
összefüggések formájában tartalmazzák a mozgást. Ha felütjük például a *fej*
címszót az Értelmező Szótárban, azt látjuk, hogy 13 pontba foglalja a szó
jelentésárnyalatait. A szó alapjelentéséből indul ki („1. Az ember testének a
koponyát is magában foglaló legfelső, az állat testének elülső része”), a továb-
biakban a beszédben jelentését módosító, változtató szó mozgását képezi le
azáltal, hogy leggyakoribb, hagyományossá vált módosulásait, mozgásának
főbb állomásait sorakoztatja fel, jelezve, hogy a szavak „átvitt” értelműek
(„az ember agya, értelme, esze, gondolkodása . . .”, „maga az ember”, „az
egyén élete”, „vmely közösség vezetője”, „növénynek fürtös, kalászos v.
gömbölyded termése, ill. része”, stb.). Az Oxford Dictionary 21 pontban,
de hasonló módon rögzíti a *head* jelentését. Ez a struktúra a szavak „jelen-
kori történetét” adja.

A beszéd folyamán összegeződő mennyiségi változások gyökeresen módo-
síthatják ezt a struktúrát. A népi latin nyelv leíró szótárában a *testa* szó
alapjelentése, a 'cserépedény' mellett a 'koponya' és ezután a 'fej' jelentés
szerepelt volna. Utóbbi után talán zárójelben a szó tréfás jellegére utalt volna a
szótárszerkesztő. Valahányszor ugyanis 'cserépedény'-t jelentő szó eredeti útjá-

¹² A *pluralis inclusivus* néhány anekdotisztikus esetét J. GRIMM is elemezte már:
„Wir sind ein Esel” mondja a tanár a diáknak. Kleine Schriften III. Vö. J. WACKER-
NAGEL, Vorlesungen über Syntax. Erste Reihe². Basel 1926. Az adatra TELEGI ZSIG-
MOND hívta fel a figyelmemet.

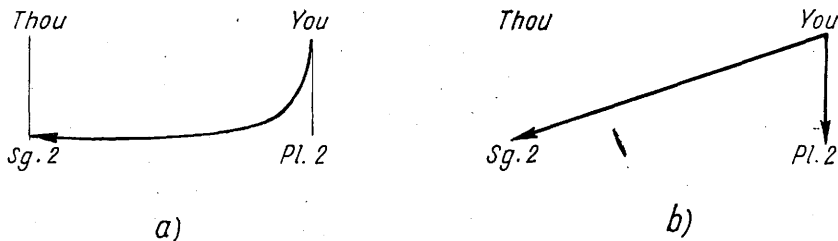
ról lekanyarodva a fejet jelölte meg, a két képzet egybekapcsolása humoros hatást keltett. A humoros hatásának köszönhető népszerűsége, s népszerűsége következtében vesztette el humoros jellegét. A humoros hatás feltétele ugyanis éppen az volt, hogy a *testa* szó a beszédben a *caput* helyére lépett, a nyelvben azonban mindkét szó megőrizte eredeti alapjelentését. A /testa/ hangsor a 'cserépedény' jelentésen keresztül haladva jelölte a fejet (6a ábra). Gyakoribbá

6. ábra

A fej megjelölése mozgó morféma, metafora segítségével a vulgáris latinban (a). A morféma egyre rövidebb, végül egyenes úton éri el a tárgyat; ennek közvetlen kifejezésévé, stabil morfémává válik (b)

válásával egyre rövidebb úton érte el célját, alig keltve fel a 'cserépedény' vagy a 'koponya' képzetét. Általánossáulásával közvetlen és állandó kapcsolat keletkezett a /testa/ hangsor és fej között. A metafora, a mozgó morféma állandó, stabil jellé alakult át (6b ábra). A fejet kerülő nélkül jelölő olasz *testa* éppoly kevésbé kelthet esztétikai hatást, akárcsak a *caput* a régi Rómáz

7. ábra

Az angol *you* személyes névmás metaforikus alkalmazása (a); az átvitel általánosulása, a Pl. 2. rögzödése: az egyes szám 2. személyének közvetlen jelévé válik, anélkül, hogy megszűnnék a többes szám 2. személyének jele lenni

ban vagy a *head* az angolban (melyek hasonló szójáték révén nyerték el mai jelentésüket az indoeurópai nyelvek történelem előtti korszakában). Az egyes szám 2. személyének helyére lépő többes számú 2. személy eredetileg metafora, alkalmi helycsere volt, *pluralis reverentiae*. A megszólított személy méltóságát volt hivatott kihangsúlyozni (azt a tényt, hogy több egy személynél, jogában áll magáról többet számban beszélni, a *pluralis majestatis*-t használni. (Vö. BAKOS:) Amikor a francia *vos* vagy az angol *you* és a Sg. 2 közötti kapcsolat elveszítette alkalmi jellegét, amikor a kettő kapcsolata k ö z v e t l e n n é,

állandóvá vált — vagy modellünk szerint —, amikor a *vos*, a *you* szó nem kanyarodott el a Pl. 2 felé, hanem a legrövidebb utat választotta (7b ábra), a beszéd szintjén zajló váltakozásból nyelvi változás lett. Klasszikus és ma is ösztönző munkájában H. PAUL számos példán mutatja be az alapjelentés és az alkalmi jelentés („*usuelle und okkasionelle Bedeutung*”) dialektikus egységét az új jelentés kialakulásának módját (74. és kk.).

Amikor egyes nyelvészek, filozófusok, költők azt állítják, hogy nyelvünk minden szava metafora, ezt úgy kell értenünk, hogy minden szavunk, nyelvünk minden morféma-ja mai jelentését metaforának, a morféma-ak mozgásának köszönheti.

5.3.3. Mélyebben tárja fel a jelenben rejlő múltat TELEGGI ZSIGMOND Chomsky generatív nyelvi elemzéséből kiindulva (295—305. és kk.). Grammatikusok, logikusok már régen megfigyelték, írja Telegdi, hogy egyes nyelvi elemek a másik átalakulásaként jönnek létre. A nomen actionis például főnév, feltételez egy mondatot, s voltaképpen a mondat igei állítmányának átalakulása. A grammatikusok a modern indoeurópai nyelvekben a szenvedő mondatot a cselekvésből kiindulva, mint annak transzformációját írják le. A transzformáció egy nyelvállapot egyidejű elemei között fennálló, meg nem fordítható logikai viszony. Ez a logikai viszony egymásután teremt egyidejű elemek között. Chomsky vizsgálatai arra az eredményre vezettek, hogy a transzformációs viszony az egész nyelvet áthatja a

The picture was painted by a new technique.

és a

The picture was painted by a real artist.

mondat szerkezete közötti különbség csak úgy állapítható meg, ha előbb tisztázzuk a két azonos szerkezet transzformációs történetét. „A nyelvtudomány fejlődésének elemzéséből így kirajzolódnak, egyelőre feladat alakjában, egy olyan felfogás körvonalai, amelyben a nyelvállapot nem pusztá ellentéte a történeti fejlődésnek, hanem ennek a fejlődésnek összefoglalása egy struktúrában” — írja TELEGGI tanulmánya végén (305. l.).

6.1. Ahhoz, hogy a beszéd és a nyelv dialektikus kapcsolatával foglalkozhassunk, világosan fel kellett előbb ismerni e kettő létét, alapvető különbségét. Fel kellett fedezni a nyelvet, mint egy adott időpontban érvényes törvények egységét. Ahhoz, hogy a szinkronikus és diakronikus leírás szintézisének lehetőségét latolgassuk, létre kellett előbb hozni azt a módszert, mely alkalmas a nyelvi viszonyok hálózatának kitapintására, hozzá kellett látni egyes nyelvek rendszerének valóban tudományos leírásához. A strukturális módszerek erre alkalmasnak bizonyultak. Egyre finomabb eszközökkel folyik az elemzés és egyre pontosabb és megbízhatóbb képet kapunk egyes nyelvek rendszeréről és a nyelvi rendszer általános törvényszerűségeiről. A pontosabb leírás igényéből keletkezett új módszerek azonban olyan eredményekhez vezettek, melyek a hagyományos strukturalista elemzés elégtelenségét árulják el, túlmutatnak a Saussure-i doktrinán, s a történeti és a leíró módszer szintézisének lehetőségét és szükségességét bizonyítják. A szintézis ezúttal sem jelentheti a két elv elvtelen keverését. A nyelv állapotát jellemző törvények elhanyagolása épp olyan súlyos hiba lenne, mint a nyelv fejlődését meghatározó törvények tagadása. A szinkron törvények felismerése új perspektívát

nyitott a nyelvtörténet számára. Hasonlóképpen mélyítheti el a szinkrón leírást, ha a nyelvet mint fejlődő rendszert igyekszünk leírni, hasznosítva a történeti nyelvtudomány maradandó értékű eredményeit.

FÓNAGY IVÁN

I r o d a l o m

- BALLY, CH., *Traité de stylistique française*². Heidelberg—Paris s. d.
- BRUNOT, FR., *Histoire de la langue française*. I⁵, IV. Paris 1947.
- BRUNEAU, CH., *La diphtongaison des voyelles françaises*: *ZromPhil.* LVII (1937), 170—192.
- CHOMSKY, N., *Syntactic structures*. 's-Gravnehage 1957.
- DOROSZEWSKI, W., *Pour une représentation statistique des isoglosses*: *Bull. Soc. Lingu.* Paris XXXVI. (1935) 28—42.
- ESTIENNE, H., *Deux dialogues du nouveau langage françois italianizé I—II*. Ed. P. Ristelhuber. Paris 1885.
- FÓNAGY, I., *Über den Verlauf des Lautwandels*: *Acta Linguistica Ac. Sc. Hung.* VI (1956), 173—278.
- FÓNAGY, I., *A metafora a fonetikai műnyelvben*. *Nyelvtudományi Értekezések* 37. Budapest 1963. (a)
- FÓNAGY, I., *A stílus hírértéke: Általános nyelvészeti tanulmányok*. Szerk. Telegdi Zsigmond. Budapest, 1963. 91—123. (b)
- FÓNAGY, I., *Érzelmek kifejező mozgása a gége szintjén*: *Magyar Pszichológiai Szemle* XX (1963), 206—216. (c)
- FÓNAGY, I.—MAGDICS, KL., *Das Paradoxon der Sprechmelodie*: *Ural-Altäische Jb.* XXXV (1963), 1—55. (a)
- FÓNAGY, I.—MAGDICS, KL., *Az érzelmek tükröződése a hanglejtésben és a zenében*: *NyK.* LXV (1963), 103—136. (b)
- FÓNAGY, I., *Tagolható-e a beszéddallam?: Általános nyelvészeti tanulmányok III*. Szerk. Telegdi Zsigmond. Budapest, 1964 (előkészületben).
- FREI, H., *Zéro, vide et intermittent*: *ZPhonetik* IV (1950), 161—191.
- GODEL, R., *Les sources manuscrites du 'Cours de linguistique générale' de F. de Saussure*, Geneve—Paris 1957.
- JAKOBSON, R., *Selected Writings I*. *Phonological Studies*. 's-Gravnehage 1962.
- LAZICZIUS, J., *Phonétique et phonologie*: *Lingua* I (1948), 293—302.
- MAGDICS, KL., *A szóvégi magánhangzók rövidülése a köznyelvben*: *NyK.* LXII (1960), 301—322.
- MARTINET, A., *Économie des changements phonétiques*. Bern 1955.
- MARTINET, A., *La prononciation du français contemporain*. Paris 1945.
- MAUPAS, CH., *Grammaire et syntaxe française*². Paris 1625.
- MOLES, A. A., *Théorie de l'information et perception esthétique*. Paris 1958.
- PAUL, H., *Prinzipien der Sprachgeschichte*⁴. Halle 1909.
- ROSSET, TH., *Les origines de la prononciation moderne étudiées au XVIIIe siècle*. Paris 1911.
- SAUSSURE, F. DE, *Cours de linguistique générale*. Ed. Ch. Bailly A. Sechehaye. Paris 1922.
- TELEGDI, ZS., *A nyelvtudomány meghasonlításáról: Általános nyelvészeti tanulmányok I*. Budapest, Akadémiai Kiadó 1963, pp. 295—305.
- THUROT, CH., *De la prononciation française I—II*. Paris 1881—1883.
- TROJAN, F., *Der Ausdruck der Sprechstimme*. Wien 1952.
- TRUBETZKOY, N. S., *Grundzüge der Phonologie*. Praha 1939.
- ZWIRNER, E., *L'opposition phonologique et la variation des phonemes*: *Arch. f. vergl. Phon.* II (1938), 135—144.